

ARAP DİLİNDE HURÛFU'L-ME'ÂNİLER VE ÇOK ANLAMLILIĞA ETKİSİ (NECM SURESİ İLK YIRMI ÜÇ AYET ÖRNEĞİ)*

Hüseyin DURSUN**

E-mail: hdursun769@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3125-791X>

Citation/©: Dursun, H. (2021). Arap dilinde hurûfu'l-me'âniler ve çok anlamlılığa etkisi (Necm suresi ilk yirmi üç ayet örneği). *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 12, 225-244.

DOI Number: <https://doi.org/10.53112/tudear.1016854>

Öz

Arapçada hurûfu'l-me'âniler çeşitli işlevlere sahip ve cümlenin anlamını belirleyen dilsel yapılardır. Bu yapılara fiillerle isimler ya da isimlerle isimler arasında bir anlam ilişkisi kurmaları nedeniyle hurûfu'l-me'ânî (anlam harfleri) denir. Arapça sözdiziminde sıklıkla karşılaşılan bu yapıların kullanım özellikleri dikkate alınmadığı takdirde söz diziminin anlamında bir muğlaklık oluşabilir. Ayrıca bu harflerin farklı anlamları arasından bir anlamın seçimi cümlenin anlamını da etkilemektedir. Hurûfu'l-me'âniler Arapça olan İslam dini metinlerinin açıklanması, yorumlanması ve o metinlerden hüküm çıkarılması hususunda kritik bir önemi haizdir. İslam düşüncesinde hurûfu'l-me'ânî'ye duyulan ilgi oldukça erken dönemlerde ortaya çıkmıştır. Nahivciler, fıkıh usûlü, tefsir ve kelam âlimleri cümlenin anlamını belirleyen bu konuyu çeşitli boyutlarıyla ele almışlardır. Hicri 2. yüzyıldan itibaren bu alanda çok önemli eserler kaleme alınmıştır. Arap dilinde sayıları yüz elli civarında olan Hurûfu'l-me'ânilerin cer, atıf, soru, nida, talep, emir, olumsuzluk, yasaklama, temenni, koşul, sınırlama gibi birçok çeşidi vardır. Hurûfu'l-me'âniler içinde harfler, isimler ve çok az da olsa fiiller de yer almaktadır. Ancak bu yapılarda harflerin sayısı çok olduğu için bu yapılara Hurûfu'l-me'ânî adı verilmiştir. Bu çalışmada Arap dilinde anlamı belirlemede kritik bir öneme sahip Hurûfu'l-me'âniler Necm Suresi'nin ilk yirmi üç ayeti bağlamında ele alınmıştır. Her ne kadar bazı Hurûfu'l-me'âniler lafzen aynı olsa da mana olarak birbirinden farklıdır. Örneğin vav harfi lafız olarak tek bir harf gibi görünse de surede atıf, yemin, hal vav'ı gibi farklı anlamlarda kullanılır. Surenin ilk yirmi üç ayetinde hurûfu'l-me'ânilerden biri olan harfi cerlerin

* Bu makale 2016 yılında İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda savunulan "Arap Dilinde Hurûfu'l-Me'ânî (Necm Suresi Örneği)" isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

birbirinin yerine kullanıldığı görülür. Harfi cerlerin birbirinin yerine kullanılması klasik Arapça sözdiziminde özellikle Kur'ân-ı Kerîm'de görülen bir dil olgusudur.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Hurûfu'l-me'âni, Anlam, Bağlam, Necm suresi.

THE HURUF AL-MAANIS IN THE ARABIC LANGUAGE AND HIS EFFECT ON MULTIFUNCTION (EXAMBLE OF FIRST TWENTY-THREE VERSES OF SURAT AN-NAJIM)

Abstract

In the Arabic language, huruf al-maanis are linguistic structures that have various functions and determine the meaning of the sentence. These structures are called huruf al-maanis (meaning letters) because they establish a meaning relationship between verbs and nouns or between nouns and nouns. If the usage characteristics of these structures, which are frequently encountered in Arabic syntax, are not taken into account, an ambiguity in the meaning of the syntax may occur. In addition, the choice of a meaning among the different meanings of these letters also affects the meaning of the sentence. The huruf al-maanis have a critical importance in explaining and interpreting the Islamic religious texts in Arabic and in making judgments from those texts. The interest in huruf al-maanis in Islamic thought emerged in the very early periods. Nahivists, fiqh scholars, commentators and theologians have dealt with this issue, which determines the meaning of the sentence, with various dimensions. Since Hijri second century very important works have been written in this field. There are many types of huruf al-maanis, whose number is around one hundred and fifty in the Arabic language: cer, citation, question, call, demand, order, negativity, prohibition, wish, condition, limitation, etc. The huruf al-maanis used for these functions in the sentence include letters, nouns and verbs, albeit very little. However, since the number of letters in these structures is high, these structures were called huruf al-maanis. In this study, the huruf al-maanis, which have a critical importance in determining the meaning in the Arabic language, are discussed in the context of the first fifteen verses of Surah al-Najm. We can say that huruf al-maanis, which are used in different functions, have a critical importance in determining the meaning in Surah al-Najm. Although some huruf al-maanis are the same in word, they are different from each other in meaning. For example, although the letter vav may seem like a single letter in wording, it is used in different meanings due to different functions such as reference, oath, hal vav. In the first twenty-three verses of the surah, it is seen that the letter cers, one of the huruf al-maanis, are used interchangeably. The use of letters interchangeably is a language phenomenon seen in classical Arabic syntax, especially in the Qur'an.

Keywords: Arabic Language and Retic, Huruf al-maanis (Meaning of the letters), Meaning, Context, Surah Al-Najm.

Giriş

Arapça İslam'ın bilimsel düzeyde öğrenilmesi ve anlaşılması için zarurî olduğundan Müslümanlar, öteden beri Arapçanın öğrenilmesine, özellik ve güzelliklerinin bilinmesine, sahip olduğu karakteristik hususların aydınlanmasına gayret etmişlerdir. Çünkü Arapçanın en iyi şekilde öğrenilmesi Kur'ân ve sünnetin mesajının anlaşılması ile her ikisinin edebî, ilmî, hukukî ve diğer alanlarının bilinmesi için son derece önemlidir. Özellikle asırlar boyunca dünya Müslümanları hukukî, siyasî, ahlakî, idarî, iktisadî ve irfanî hayatlarının tüm ilke ve yasalarını ve kanunî normlarını her iki kaynaktan aldıkları için Arapçanın çok yönlü ve detaylı bir şekilde bilinmesi onlar açısından hem sosyal, hem hukukî, hem de siyasî bir zaruret olmuştur. Bu nedenle Müslümanlar Arapçayı sadece sözlük ve dil bilgisi düzeyinde ele almayı; aksine onu çok farklı zaviyelerden irdelemeye gayret etmişlerdir.

Tarihî süreç içerisinde Arapçanın kelimelerini açıklayan lügat, etimolojik yönlerini ele alan İştikak, i'rab ve bina yönünü inceleyen Nahiv, i'lal ve istikak yönünü ele alan Sarf, dilin retorik yapısını inceleyen Me'anî, dildeki teşbih, mecaz ve kinayeyi ele alan Beyan, edebî sanatlarını inceleyen Bedi', dildeki özdeşlik ve sesdeşlik gibi konuları inceleyen Fıkhu'l-Luğa ve Arapça dil yazım kurallarını konu alan Resmu'l-Hat gibi birçok Arap dil bilimi kurulmuştur.

Çalışmamızda cümle ile sözü birbirine bağlayan ve cümleye anlam katan Hurûfu'l-me'âniler incelenmiştir. Hurûfu'l-me'ânî'ye olan önem ve ihtiyaç oldukça erken dönemlerde ortaya çıkmıştır. Nahivciler, fıkıh usûlü âlimleri, tefsirciler ve kelamcılar bunları anlamının Kur'ân'a bir hizmet olduğunu görmüşlerdir. Özellikle bu harflerin çok çeşitli anlamlarda kullanılmasından dolayı naslardan hüküm çıkarmada içtihad ve tev'il yolunda nahivcilerin, fıkıh usûlü âlimlerinin, müfessirlerin ve kelamcılarının bu konuda ihtilafa düştükleri görülür. Bu nedenle de bu harfler hakiki, lafzî ve mecâzî manalarda kullanıldıklarından dolayı cümle içerisinde taşıdıkları anlamları açıklamaya çalışmak bir hayli zordur.

Hurûfu'l-me'ânî'ye tek başına bir anlam taşımayı diğer kelimelerle (isim ve fiiller) birlikte kullanıldıklarında anlam bildirmeleri sebebiyle "mâna harfleri" denildiği gibi terkip içerisinde isimleri fiillere bağladıkları veya fiillerle isimler arasında anlam ilişkisi kurulmasında vasita görevi yaptıkları için "rabt harfleri" (bağlaç) ve "edevât" anlamları verilir. Bu harflerin cümle içinde gördükleri fonksiyona göre birçok çeşidi vardır: Cer, atf, nasb, cezm, istifham, cevap, istisna, nida, şart, teşbih, tevkid, tenbih, masdar, kasr, istikbal, sıla, talep, nefy, nehy, emir, tahzîz-tendîm-arz, ta'lil, temennî, tereccî, ta'rif vb. harflerle

fiile benzeyen harfler gibi. Sayıları 150'yi aşan hurûfu'l-me'ânî içinde isim soylu olanlar yanında birkaç fiil de vardır. Ancak çoğu harf olduğu için "tağlîb" yoluyla olanlar da bu ad altında toplanmıştır. Hurûfu'l-me'ânî arasında yapı itibariyle bir, iki, üç, dört ve beş harften oluşanlar bulunduğu gibi birleşik bir yapıya sahip olanlar da vardır.

Harfler fonksiyon itibariyle amel edenler (el-hurufü'l-âmile) ve etmeyenler (el-hurufü'l-mühmele), amel etmesi de etmemesi de câiz olanlar olmak üzere üç gruba ayrılır. Amel edenler cer, cezm, sadece nasb, nasb ve ref' edenler olmak üzere dört grupta toplanır. Kullanım itibariyle sadece isme, sadece fiile ve her ikisine dâhil olma özelliği gösterenler de vardır. Meselâ cer harfleri sadece isim ve isim soylu kelimelere, nasb harfleri sadece muzâriye, atıf harfleri ise hem isme hem de fiile dâhil olur.

İnce mânalar, belâgat ve beyânî nükteleri, üslûp hususiyetleri büyük ölçüde hurûfu'l-me'ânî'ye dayandığı için bunların üzerinde özellikle durulmuş, tefsir ve belâgat âlimleri bu harflerin aslî ve fer'î mânalarını, nahiv âlimleri amel durumlarını incelerken felsefe ve mantık âlimleri de önerme ve hükümlerdeki fonksiyonlarını ele almışlardır.

Sözlüklerin özellikle hurûfu'l-me'ânî'ye dair tutumunun Arapça sözlük yazıcılığının gelişimi çerçevesinde gittikçe detaycı veya bütüncül bir seyir gösterdiğine şahit olunmaktadır. Bu durum gramer konularının sözlüklere yansımada da aynı niteliği göstermiştir.

Örneğin bir atıf harfi olan (ثم), el-Cevherî'nin Sihâh'ında ardıllık (tertib) ve zaman aralığı (terâhî) ifade etmek amacıyla kullanılan bir atıf harfi olarak tanımlanmış, kendisine "tâ" bitişme durumuna dikkat çekilerek bir örnek tespit edilmiş, sonra bu kelimenin (هناك) anlamında da kullanıldığına işaret edilerek madde kapatılmıştır (el-Cevherî, 1987, s. 1882).

İbn Manzûr; Lisânu'l-arab'da bu kelimenin atıf harfi olma hususunu atıf bahsinin gramatik boyutu içinde çok daha detaylı bir şekilde ve çok sayıda örnek üzerinde, filologların görüşlerini karşılaştırarak işlemiştir (İbn Manzûr, 1414h., s. 81). el-Fîrûzâbâdî ise el-Kâmûs'unda (ثم) maddesinde hükümde müşareket, tertîb ve mühlet şeklinde üç özellik üzerinden örneklerle özetleyerek harfin anlamını tespit etmiştir (el-Fîrûzâbâdî, 2005, s. 1085).

ez-Zebîdin Tâcu'l-arûs'unda el-Fîrûzâbâdî'nin kısaca işaret ettiği hususlar, kaynakları, örnekleri ve gerektiği yerde farklı görüşler eşliğinde detaylı olarak tespit edilerek ortaya konulmuştur (ez-Zebîdî, 1965, ss. 360-362). Arap dili ve kültürünün temel kaynakları olan klasik sözlükler hurûfu'l-me'ânî konusunda da her hâlükârda birinci derecede referans kaynaklarıdır. Konuya dair malumat içeren diğer bir kategori ise gramer kaynaklarıdır.

Sîbeveyhî'nin el-Kitâb adlı eserinde Hurûfu'l-me'ânî'den meselâ (حتى) ile ilgili hususi bir bölüm açılmıştır. Bu bölümde (حتى)'nin bütün detaylarıyla ele alındığı görülmektedir (Sîbeveyhî, 1988, ss. 16-20).

Hurûfu'l-me'ânînin ilgili oldukları gramer konusu kapsamında gramer kitaplarında yer almış olmasının yanı sıra bazı gramer yazıcıları gramer bahislerinin tamamlanmasından sonra hurûfu'l-me'ânî'yi ayrıca eserlerinin sonuna bir bölüm halinde alfabetik olarak almayı daha kullanışlı görmüşlerdir. Muhammed el-Antakî, el-Minhâc'ında birinci bölümde temel gramer konularını işledikten sonra açtığı ikinci bölümde Hurûfu'l-me'ânî'yi alfabetik düzen ile her birinin bütün gramatik özelliklerini örnekleriyle ve gramatik çözümlenmeleriyle tespit etmiştir. Bu ise el-Minhâc'ın Arapça tedrisatında yer edinmesini sağlayan en önemli özelliği olarak durmaktadır. Son Osmanlı Arapça mütehasıs ve muallimlerinden Mehmed Zihni Efendi de el-Muktadab adlı nahiv kitabının sonuna hurûfu'l-me'ânîyi "Hurûf ve Zurûf (yâhûd) Edevât" başlığı altında alfabetik dizi ile tespit, anlam ve kullanımlarını izah etmiştir (Zihni, 1304h., ss. 297-378).

Hurûfu'l-me'ânî, Arapça grameri çerçevesinde ayrı bir telif alanı da oluşturmuştur. Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî'nin *el-Hurûf* u, er-Rummânî'nin *Menâzilu'l-hurûf* u, Ebu'l-Kâsım ez Zeccâcî'nin *Kitâbu hurûfi'l-me'ânî* 'si, İbnu's-Sikkît'in *el-Hurûf elletî yukellemu bihâ fi gayri mevdi'ihâ* 'sı, Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Bişr el-Âmidî'nin *el-Hurûf fi'l-luga* 'sı, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ca'fer el-Kazzâz'ın *el-Hurûf fi'n-nahv* 'i, Ahmed er-Râzî'nin *el-Hurûf* u, Ebu'l-Kâsım Huseyn b. el-Velîd b. el-Arif'in *Ma'ânî'l-hurûf* u, Abdulcelîl b. Feyrûz el-Gaznevî'nin *Ma'ânî'l-hurûf* u, el-Mucâşî'nin *Şerhu Ma'ânî'l-hurûf* u, İbnu'l-Kayyim'ın *Ma'ânî'l-edevât ve'l-hurûf* u, İbn Hişâm'ın *Mugni'l-lebîb* 'i, el-Mâlekî'nin Rasfu'l-mebânî'si el-Antâkî'nin *el-Minhâc* 'ı, Ebu'l-Hasan el-Muzenî'nin *el-Hurûf* u, Herevî'nin *el-Udhiyye fi ilmi'l-hurûf* u, Muhammed b. Ali b. el-Hatîb el-Muvezzi'nin *Mesâbîhu'l-me'ânî fi hurûfi'l-me'ânî* 'si, Suyûtî'nin *Mu'cemu'l-edevâtî'n-nahviyye ve i'râbuhâ fi'l-Kur'ânî'l-kerîm* 'i gibi eserler hurûfu'l-me'ânî alanında telif edilmiş müstakil klasik eserlerin başlıcalarını oluşturur.

Modern dönemde de hurûfu'l-me'ânî alanının yazarlar için işlek bir araştırma alanı olmaya devam ettiği görülmektedir. Modern çalışmalar kapsamında Abdulfettâh Şelebî'nin *Me'ânî'l-hurûf* u, Abdulkâdir Ahmed Abdulkâdir'in *el-İrâbu'l-kâmil li'l-edevâtî'n-nahviyye* 'si, Abdulkâdir Muhammed Mâyû'nun *el-Mu'temed fi'l-hurûf ve'l-edevât* 'ı, Ahmed Cemîl Şâmî'nin *Mu'cemu hurûfi'lme'ânî* 'si Anton Kikânû'nun *el-Muncid fi'l-hurûf ve i'râbihâ* 'sı, Emîl Bedî Yakûb'un *Mevsûatu'l-hurûf fi'l-lugati'l-arabiyye* 'si, Hâdî Atıyye Matar Hilâlî'nin *el-Hurûfu'l-âmîle fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm beyne'n-nahviyyîn ve'l-belâgiyyîn* 'i, İbn Abdullâh Ahmed Şu'ayb'ın *Mu'cemu'l-edevâtî'n-nahviyye ve i'râbuhâ* 'sı, Muhammed Altuncî'nin *Mu'cemu'l-edevâtî'n-nahviyye* 'si gibi eserler örnek verilebilir.

Hurûfu'l-me'ânî literatürüne Türk kültüründe de ilgi gösterilmiştir. Özellikle Tanzimat sonrası dönemlerde Arap dili ve edebiyatı sahasına dair çok sayıda eserin neşredildiği bilinmektedir. Son dönemde ise özellikle hurûfu'l-me'ânî kapsamındaki yapıların modern metinlerdeki kullanımını örnek cümle ve metinler aracılığıyla ortaya koyma eğiliminin ağır bastığı görülmektedir.

Hüseyin Yazıcı'nın Arapça'da Örnekleriyle Bağlaçlar ve Yapılar adlı çalışması bunun en güzel örneğidir. Ayrıca Hasan Akdağ'ın *Arap Dilinde Edatlar*, Hüseyin Günday-Şener Şahin'in *Arapça'da Edatlar*, Kâzım Ürün'ün *Örneklerle Arap Dilinde Bağlaçlar ve Terkipler*, Mehmet Çelen'in *Arapça'da Edatlar*, Mehmet Yalar'ın *Arap Dilinde Harf*, Mustafa Kurt'un *Arap Dilinde Cer Harfleri*, Nasrullah Hacımüftüoğlu'un *Mezheplerin Oluşumunda Arap Dili ve Edatlarının Yeri ve Rolü*, Selami Bakırcı-Mehmet Sadi Çögenli'nin *Arapça Edatlar Sözlüğü* gibi eserler hurûfu'l-me'ânî literatürü kapsamına dâhildir.

Geleneksel tabirle “Hurûfu'l-me'ânî” veya “hurûf ve zurûf” başlığı ile ifade edilen bu kategori cerr, atif, istisna, istifham, cevap, nefiy, nida, tenbih, teşvik, şart, tefsir, istikbal, müfacee, tevakku', red, masdar, sıla, ta'lîl, ta'rîf harfleri, fiile benzeyen harfler, meftûh lâm'lar, tenvin ve tekid nûn'ları, müenneslik hâ'ları şeklindeki alt kategorileri içerir. Arapçada bunların dışında gramatik etki icra eden bir kelime grubu da zarf kategorisini oluşturur. Zarflar da dâhil olmak üzere bu yapısal etkiyi icra eden yani amil olan kelime kadrosu bundan dolayı “hurûf ve zurûf” şeklinde daha üst bir kategoride toplanmıştır. Bazı filologlar delaletindeki belirsizlik nedeniyle tasvip etmese dahi Arapça açısından edat kavramı bu üst kategorideki unsurları karşılamak üzere kullanılmıştır (Tanrıverdi, 2016, ss. 226-227).

İbn Ya'îş, Hurûfu'l-me'ânî'yi farklı şekilde tasnif eder. O birinci tasnifte hurûfu'l-me'ânî'yi üçe ayırır:

a) “Belirtme edatı” (ال) gibi sadece isimlerin öncesine gelenler,

b) (قد) gibi sadece fiilin öncesine gelenler,

c) (إ) gibi sadece anlamlı cümlenin öncesine gelenler.

İbn Ya'îş'in diğer bir hurûfu'l-me'ânî tasnifi ise şöyledir:

a) (جاء زيد وعمرو) örneğinde olduğu gibi bir ismi diğer bir isme bağlayanlar,

b) (قام زيد وقعد) cümlesinde olduğu gibi bir fiili diğer bir fiile bağlayanlar,

c) (نظرتُ إلى زيد) örneğinde olduğu gibi bir fiili isme bağlayanlar,

d) (إن تُغطيني أشكرك) örneğinde olduğu gibi bir cümleyi diğer bir cümleye bağlayanlar (İbn Ya'îş, 2001, ss. 450-451).

1. Harf ve Hurûfu'l-me'ânî

Sözlükte “bir tarafa meyletmek, sapmak” anlamına gelen harf, mastarının isim şekli olup “taraf, uç, yan; zirve, tepe; kelime, kelâm” vb. anlamları ifade eder; çoğulu hurûf ve ahruftur. (el-Murâdî, 1992, s. 23). Kur'an'da “bir şeyin çeşitli yönlerinden biri” (Hac, 22/11), “yedi harf” hadisinde “lehçe” veya “kıraat” (Buhârî, 1995, s. 27) manalarında kullanılmıştır.

Harfler, kelimelerin teşekkülünde yapı taşı vazifesi görmeleri bakımından “hurûfü'l-mebânî”, kelimeleri hecelere böldükleri ve onların hecelerini oluşturdukları için “hurûfü'l-hicâ” (hurûfü't-teheccî, hurûfü't-tehkiye) diye de anılır. Ayrıca bazılarında nokta konulması suretiyle benzer şekle sahip olanlar arasındaki karışıklığın önlenmesi veya kelimeleri oluşturmakla onlardan meydana gelen kelâmın vuzuha kavuşturulması sebebiyle “hurûfü'l-mu'cem” de denilmiştir (Durmuş, 1997, s. 158).

Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) harfi, hece harflerinden birisi olarak görmektedir. O, cümle içerisindeki manaların birbirlerinden ayırt edilebilmeleri için herhangi bir edata birleştirilmiş her bir kelimeyi harf olarak görmektedir. Cümlelerdeki bu birleşme ve oluşumlar iki veya daha fazla harften meydana gelmesiyle durumda bir değişiklik olmaz (el-Halîl, t.y., s. 244).

Arapçada (لام التعليل-كي -إذن -لن -أن) vb. cer harfleri, (إلى، عن، على، في، الباء) vb. nasb edatları ve (و ثم ف) vb. atıf harfleri kelime çeşidi olarak harf kabul edilmektedir. Harf olan kelimeler mebnidir, yani sonları asla değişmez. Arap dilinde harflerin isim ve fiillerden ayrıldıkları temel nokta onların tek başlarına bir anlam ifade etmeyip kullanıldıkları diğer sözcüklerle birlikte anlam kazanmalarındır.

Arapçada harflerden bir kısmı âmildir, yani başlarına geldikleri kelimelerin sonuna etki ederek değiştirir. Diğer bir kısmının ise önlerine geldikleri kelimelerin sonuna bir tesirleri yoktur. Örneğin, cerr harfleri öncesine geldikleri isimlerin sonunu cerr etmektedir. (إِنَّ) ve benzerleri mübteda ve haberin başına gelmekte ve mübtedanın sonunu nasb ve haberin sonunu da ref etmektedir. (الَّذِي فِي الدَّارِ) “Zeyd evdedir” cümlesinde (فِي) cer harfi (الَّذِي) kelimesine etki ederek onu mecrûr kılmıştır.

Hurûfu'l-me'ânî, anlamları cümle içerisinde açığa çıkan harflerdir. Cerr, cezm, nasb ve atıf harfleri buna örnek verilebilir. Bu harfler Türkçede edat kavramı ile karşılanmaktadır.

Hurûfu'l-mebânî ve hurûfu'l-me'ânî arasındaki farklar şöyle ifade edilebilir:

1. Hurûfu'l-mebânîler, hece harflerinden meydana gelerek kelimeler bu harflerden oluşur. Hurûfu'l-me'ânîler ise; kelime çeşitleridir.
2. Hurûfu'l-mebânîler; tek bir harften oluşur. Meânîler ise sayı bakımından bir harften başlayarak beş harfe kadar ulaşır (إلى، عن، على،) vb.
3. Hurûfu'l-mebânîler, herhangi bir anlam ifade etmez. Hurûfu'l-me'ânîler ise her birisi ayrı ayrı anlamlar ifade etmektedir.
4. Mebânî harflerin toplam adedi yirmi sekiz iken meânîlerin toplam sayısı elliden fazladır (Murâdî, 1992, s. 25).

Arap dilbilimcilerden bazılarında göre harf, bir mana için gelen, isim ve fiil olmayan kelimedir (Sibeveyhî, 1998, s. 12). Bir diğer tanıma göre ise harf bilinen hece

harflerindedir. Aynı zamanda, ismi isme, fiili de fiile bağlayan edatlardandır. (İbn Sîde, 2000, s. 22).

Bazı dil bilimcileri ise harfi ismi ve fiili kapsayan bir cins olarak kabul ederler. “Elif, hemze, yâ” harfleri hece harflerinden olup hurûfu’l-meâniden sayılmamaktadır. Dolayısıyla bunlara harf demek yanlış olur. Birden fazla olan harflere ise meâni harfleri denir (el-Murâdî, 1992, s. 25). Şayet bir harf tek ise bunun kelime olması uygun olmadığı gibi aynı zamanda hurûfu’l-me’ânî de olamaz. Hurûfu’l-me’ânî’nin sayısına gelince bu konuda nahivciler arasında tam bir fikir birliği yoktur. Örneğin İbn Fâris onların sayısını 87 olarak belirtmiştir (İbn Fâris, 2013, ss. 129-182).

2. Hurûfu’l-Me’ânî’nin Tasnifi

Bazı nahivcilere göre sayısı 73’ü bulan hurûfu’l-me’ânî farklı kıstaslara göre farklı şekillerde tasnif edilir. Bu tasniflerden birisi harf sayılarına göredir (er-Rummânî, 1981, s. 1; el-Murâdî, 1992, s. 29). Hurûfu’l-me’ânî harf sayısı bakımından beş ana başlık altında incelenebilir:

1. Tekli olanlar, yani bir harften meydana gelenler. Bu kısımdaki harflerin sayısı 14’tür (ء -ب- ت- س- ش- ف- ك- ل- م- ن- ه- و- ا- ي).
2. İki harften meydana gelenler. Bunların sayısı 33’tür: أن، إن، أم، إذ، vb.
3. Dil bilimcilerine göre üç harften meydana gelen harfler de vardır. Bunların sayısı 36’dır. (ليس، خلا، ثم) vb.
4. Dört harften meydana gelenler de vardır. Bunlar 19 tanedir. (حتى، سواء، لعل) vb.
5. Beş harften meydana gelenlerin sayısı ise üçtür. Sadece (لكن) lakinne’de ittifak vardır. Diğer ikisinde ise (أنتما، وأنتن) ihtilaf vardır (el-Murâdî, 1992, s. 515).

Hurûfu’l-me’ânî’nin farklı bir tasnifi ise Ahmed Abdurrahim’e aittir. O, Kur’ân’ı-Kerîm’deki hurûfu’l-me’ânînin ve harflerin toplamının 112 olduğunu belirtir ve bunları 4 kısma ayırır.

1. Hurûfu’l-me’ânî. Örnek; (نعم - على ۞ في) ve hemzetü’l-istifham, bunların adedi yaklaşık 60’tır.
2. İsimler. Örnek; (كيف-غير- اذن) mâi’l-mevsûle ve mâi’l-istifhâmiyye. Bunların sayısı ise yaklaşık 17’dir.
3. Nahve delalet eden harfler. Örnek; (ا و ي) esmâü’l-hamse, müsennâ, cem’i müzekker sâlim.
4. Tesniye elifi. Örnek; (فعلان) bu son üç maddenin toplamı yaklaşık 30’dur (Abdurrahim, t.y., s. 12).

Hurûfu’l-me’ânî’yi nahivciler ayrıca öncesine geldiği sözcük türüne göre de tasnif ederler. Örneğin el-Murâdî bu kritere göre Hurûfu’l-me’ânî’yi üçlü bir tasnife tabi tutar: Sadece

file has olanlar, sadece isme has olanlar, hem isim hem file has olanlar (el-Murâdî, 1992, s. 25). Arap dilinin özelliklerini dikkate alarak ve bu harflerin işlevlerini de gözetererek oluşturulan diğer bir hurûfu'l-me'ânî tasnif ise şudur: Amel edenler, amel etmeyenler. Amel edenler cer, cezm, sadece nasb, nasb ve ref edenler olmak üzere dört grup altında toplanır (el-Murâdî, 1992, s. 227). Bütün bunlara ilaveten hurûfu'l-me'âniler sözdiziminde yerine getirdikleri işlevler ve anlam açısından ana başlıklar açısından şöyle kategorize edilebilir:

Hurûfu'l-müşebbehe bi'l-ef'al (fiillere benzeyen harfler)

1. Hurûfu'l-Atrif
2. Hurûfu'l-Cer
3. Hurûfu'l-İstisnâ
4. Hurûfu'l-Cezm
5. Hurûfu'ş-Şart
6. Hurûfu'n-Nasb
7. Hurûfu'n-Nidâ
8. Hurûfu'l-İstifhâm
9. Hurûfu'l-Cevâb
10. Hurûfu'n-Nehy ve'n-Nefy
11. Hurûfu't-Ta'rif.

3. Hurûfu'l-Me'ânî'nin Çok Anlamlılığa Etkisi

Necm sûresindeki hurûfu'l-me'ânilere geçmeden önce bunların çok anlamlılığa olan etkisi hakkında bilgi vermenin ve bu konuda birkaç örnek göstermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Hurûfu'l-me'ânî'nin çok anlam taşıması, manalara ayrı ayrı anlamlar yüklemektir. İşte bu durum nedeniyle o, harfin kendi ekseni dışında kullanıldığı mana 'mana harfi' olarak telakki edilir. es-Serahsî (ö. 483/1090) cümlelerdeki anlamların ortaya çıkarılmasında hem ictihâd ve hem de te'vil yoluyla Kur'ân'dan ve naslardan hüküm çıkarılmasında bu harflerin çok etkisi ve katkısının olduğunu belirtmektedir (es-Serahsî, t.y. s. 250). Bu noktadan hareketle pek çok anlamsal ve fikhî problemlerin çözüme kavuşturulup anlaşılmasında harflerin cümlede ifade ettiği manaların idrak edilmesi doğrudan bağlantılıdır.

Mahmud Sa'd, hurûfu'l-me'ânîye olan ihtiyacı açıklarken onların oldukça önemli olduğunu ve şer'i nusuların doğru bir şekilde anlaşılmasının ancak bu harflerin manalarının doğru anlaşılabilmesiyle mümkün olduğunu söylemektedir. Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet-i Nebeviyenin usulu fikhin olamazsa olmaz iki temel şartı olduğunu, bunun ise fasih Arapça bilmekle doğru orantılı olduğunu ve böyle bir durumda naslardan hüküm çıkarılabileceğini belirtmektedir (Sa'd, t.y., s. 13).

Hurûfu'l-me'ânî cümle içindeki fiilleri isimlere bağladığı gibi cümleye de önemli bir anlam katması nedeniyle dil bilimcileri tarafından “Mana harfleri” olarak adlandırılmışlardır. İşte bu sebeple nahiv, usul ve kelâmcılar arasında bu harflerin gramer ve filolojik alanları ile ilgili önemli fikir ayrılığı vardır. Bu harfler cümlede aynen diğer sözler gibi bir incelemeye tabi tutulurlar. Bu harflerin bir kısmı aslı manada bir kısmı da mecâzi manada kullanılabilir.

es-Suyûtî bu harfler hakkında “Müfessirlerin ihtiyaç duyduğu edatlar” başlığında: “Farklı yerlerde gelip sözü ve ondan çıkarılacak hükmü değiştirmeleri nedeniyle bu konunun bilinmesi zarurî şeylerden olduğunu kastediyorum.” demektedir (es-Suyûtî, s. 145). es-Suyûtî bu ifadeleriyle bu alanın müfessirler, kelâmcılar, nahivciler için son derece büyük bir öneme sahip olduğunu ortaya koymuştur. Burada Kur’ân-ı Ker’âm’dan birkaç ayeti örnek bazında ele alıp incelemenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

3.1. Al-i İmrân 104. Ayet

(وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ) (Al-i İmrân, 3/104) “Sizden; hayra çağıran, iyiliği (marufu) emreden ve kötülükten (münkerden) sakındıran bir topluluk bulunsun. Kurtuluşa erenler işte bunlardır.”

Ayette geçen (مِنْكُمْ) deki (من) burada harfi cerdir. Birbirinden iki ayrı delile işaret eder. Ya açıklama için ya da kısmilik içindir. Bu ikisinden birini tercih etmek için ise delile ihtiyaç vardır. Buradaki (من) kısmilik içindir. Çünkü emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i an'il münker farz-ı kifayedir. Bu farz ise onu bilen ve nasıl uygulayacağından, nereden başlayıp nasıl ifade edeceğinden haberdar olan ulemanın görevidir. Zira İslamî ilimlerdeki bilgisi yeterli olmayan bir kişi belkide tam tersi bir davranışta bulunacak ve iyiliğe mani olacak, kötülüğü emredecektir (ez-Zemahşerî, 1407h., s. 452).

Buradaki (من) harfi cerinin açıklama için olduğuna nass-ı karine olması bakımından şu ayet de delil getirilmiştir: (كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ) “Siz, insanlar için çıkarılmış hayırlı bir ümmetsiniz; maruf (iyi ve İslam’a uygun) olanı emreder, münker olandan sakındırır ve Allah’a iman edersiniz.” (Al-i İmrân 3:110) Burada her mükellefin kendinden zararı uzaklaştırmak için mutlaka iyiliği emredip kötülüğü engellemesi gerektiği anlatılmaktadır. Râzî şu delillere dayanarak bunun kısmilik (teb’iziyye) manasında olduğunu ifade etmiştir: “Ümmet içerisinde kadınlar, hastalar ve yaşlılar gibi tebliğ görevini yerine getiremeyecek kimseler bulunmaktadır.” İşte bu sorumluluk bu nassın da delaletiyle âlimlere mahsus önemli bir görevdir (er-Râzî, t.y., s. 19).

İbn-i Hişâm bu harf için kısmilik (teb’iziyye) anlamını verirken şu ayeti delil getirir: (تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَأَتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيْتَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ) (Bakara, 2/253) “İşte bu elçiler; bir kısmını bir kısmına üstün kıldık. Onlardan, Allah'ın kendileriyle konuştuğu ve derecelerle yükselttiği vardır. Meryem oğlu İsa'ya apaçık belgeler verdik ve O'nu Ruhu'l-Kudüs'le destekledik...” Aynı zamanda o Abdullah İbn

Mesud'un şu kiraatını da örnek getirmiştir: (فَالَّ اللَّهُ بِهِ عَلِيمٌ) "Sevdiğiniz şeylerden infak edinceye kadar asla iyiliğe eremezsiniz. Her ne infak ederseniz, şüphesiz Allah onu bilir." (Al-i İmran, 3:92). Bu da ortaya koymaktadır ki (مِنْ) harfi çok değişik manalara gelir. Dolayısıyla bu harflerin anlamları konusunda âlimlerin görüş ayrılığına düşmelerinin sebebi de budur.

3.2. Bakara Sûresi 187. Ayet

Bakara sûresinin 187. âyetinde ise harflerin manalarındaki ihtilafı daha net bir şekilde görmek mümkündür. (أَجَلَ لَكُمْ لَيْلَةَ الصَّيَامِ الرَّفْتُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٍ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٍ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ آتَمُوا الصَّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لِنَاسٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ) "Oruç gecesinde kadınlarınızla birleşmek size helâl kılındı. Onlar sizin için elbisedir, siz de onlar için elbisesiniz. Sizin kendinizi sıkıntıya sokmakta olduğunuzu Allah bilmiş, tövbenizi kabul etmiş ve sizi bağışlamıştır. Şimdi artık onlarla birleşin ve Allah'ın sizin için yazdığını isteyin. Fecrin beyaz ipi siyah ipinden sizin için ayırt edilir hale gelinceye kadar yiyin için, sonra orucu geceye kadar tamamlayın. Mescidlerde ibadete çekilmişken kadınlarla cinsel ilişkide bulunmayın. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır; sakın bu sınırlara yaklaşmayın. Allah âyetlerini insanlar için işte böyle açıklar. Umulur ki sakınırlar." (Bakara, 2:187). Burada akla gelen ilk soru gayenin hükmün içerisinde yer alıp almadığıdır. (إِلَى) harfi cerrinin, başına geldiği kelimeyi hükme dâhil edip etmediğini, o cümlenin içerisindeki karine belirlemektedir. Çünkü bu ayette geçen (صوم) kelimesi gecenin hepsini kapsamamaktadır. Bu ayette hükmün orucun geceye kadar devam etmesi olduğu açıktır. Eğer gece hükmün içeriğine dâhil edilseydi iş bu durumda başka naslarla yasak edilen "visal orucu" anlamına gelebilirdi. İşte bütün bunlar hükmün sınır olarak belirlenmiş olan sözü içerisine almadığına dair karine durumundadır.

3.3. Maide Sûresi 6. Ayet

Sınırın hükme dâhil olmasının açık bir şekilde belirtildiği abdest ayetinde de görülür: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ) "Ey iman edenler, namaza kalktığınız zaman yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayın, başlarınızı meshedin ve her iki topuğa kadar ayaklarınızı da (yıkayın.)" (Maide, 5:6) Burada hüküm gayeye dâhildir. (إِلَى الْمَرَافِقِ) kelimesi eli (يد) sınırlamak için anılmıştır. (يد) lafzı parmak uçlarından dirseğe kadar olan kısmı karşılamaktadır. Çünkü bazı hal ve durumlarda (يد) lafzı parmak uçlarından koltuk altına kadar olan kısmı da karşılayabilir. Bu da Arapların bu kelimeye verdikleri anlamlardan birisidir. Burada ise sınırın zikredilmesi dirsekten sonraki geriye kalan bölümün yıkanması gereken yerlerden çıkarılma amacını taşımaktadır.

(إِلَى الْمَرَافِقِ) sözü yıkama değil, terk etme yani dirseği yıkamamayı bildirir. Şayet harf bir kısım delillere dayandırılarak iki muhtemel anlamdan birisine delalet ediyorsa geriye kalan

diğer anlam için de delile ihtiyaç vardır. Bu ayetin fıkhi hükmünde İbn Kudâme ise şu görüşleri dile getirir: “Temizlik bahsinde elleri yıkamanın vucubiyeti konusunda ümmetin âlimleri arasında herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Allah (c.c.) zikrettiğimiz (وَإِيْدِيكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ) ayet-i kerimesini delil getirmişlerdir. Şafiî, Mâlikî gibi âlimlerin birçoğu dirseklerinde bu yıkamanın içerisine girmesinin vacip olduğunu kabul ederler (İbn Kudâme, 1942, s. 122). Abdulaziz Buhârî ise, bu hükümde şöyle der: (وَإِيْدِيكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ) “Elden dirseklere kadarki kısım ve dirseklerde bu yıkamanın içine dâhil olup dirsekten sonrasının yıkanması ise bu yıkamanın dışında kalır.” (el-Buhârî, 1974, s. 178). Bazen harfi cerrlerde iptal durumu söz konusu olabilir. (وَإِمْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ) örneğinde olduğu gibi (ب)nin kısmilik ifade ettiği açık bir şekilde görülmektedir.

el-Karaff'nin de dediği gibi bu durum hurûfu'l-me'ânînin çok anlamlılığa olan etkisidir. Yoksa başımız veya diğer organlarımızdaki herhangi birşeyi silmemizin istenmesi değildir. Bu durum ve kaideye göre baş, eldeki ıslaklığı giderme aleti olmaktadır. Aksi bir durum söz konusu değildir. Bu durumda harf geçişlilik bildiriyordur. Çünkü kısmilik bildirebilmesi için fiilin doğrudan harfsiz olması, müteaddi olması gerekir. Bazı âlimler (ب)nin kısmilik arzettiği fikrindedirler. Bu fikirde olanlardan Kadı İbn Arabî bu hususta şöyle demektedir: “(حلق رءسى) “Başımı traş ettim.” dediğin vakit genel örf ve adet gereği başın tamamını kapsar. (مسحت الجدار او رءس اليتيم) “Duvarı sildim veya yetimin başını okşadım.” denildiğinde ise; başın veya duvarın bir kısmı anlaşılır. Çünkü duvarın tamamını mesh etmemiz imkânsızdır. Tamamını da kast etmemiz mümkün değildir. Yetimin başını okşamadaki maksat ise şefkat ve merhamettir” (el-Karaff, 1973, ss. 104-105). Kurtubi ise (ب) harfinin kısmilik bildirdiğini söyleyerek bu görüşünü ayetteki (وَإِمْسَحُوا) kelimesiyle delillendirmektedir. Bu söz anlaşılmanın kendisiyle mesh olmayı gerektirdiğidir. İlk anlamda kastedilen yer, baştır. İkincide ise el gibi mesh eylemi ile mesh edilen arasındaki bir alettir. Bu noktadan hareketle (ب) harfi kendisiyle mesh olunanı yani suyu açıklamak için kullanılmıştır (el-Kurtubî, 2006, s. 77).

Arapçada kalıp değiştirmenin varlığı bir vakiadır. Bu durumda anlamın “başınızı su ile mesh edin” olması muhtemeldir. (أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا وَمِنَ الْجِبَالِ) “Allah'ın gökyüzünden su indirdiğini görmedin mi? Böylece biz onunla, renkleri değişik olan meyveler çıkardık. Dağlardan da beyaz, kırmızı, renkleri değişik ve siyah yollar (kıldık).” (Fatır, 35:27). Benzer şekilde Arapçada (كبت با القلم) “(ب) harfi mecaz bildirmektedir. Nahiv âlimleri bu harfi isti'âne olarak belirtmeler de Allah'a nisbet edilen fiillerde “sebebiyye” terimini kullanmayı tercih etmişlerdir. Allah hakkında sebebiyye terimi kullanılması doğru olduğu halde, isti'âneteriminin kullanılması doğru değildir.

Yukarıda ele alınan görüşler ışığında (مِنْ) harfinin (أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ) “Onları açlıktan doyurdu.” (Kureyş, 106/4) ayetinde olduğu gibi (عَنْ) anlamına geldiğini belirtmek gerekir. Arapçanın kurallarına göre açlığın giderilmesinde (مِنْ) edatını kullanmak doğru bir durum

değildir. Ancak ez-Zemahşerî burada (مِنْ) ile (عَنْ) arasındaki farkı şöyle açıklamaktadır: (قَسَا قَلْبَهُ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ) denilmesi durumunda anlam olarak bahsedilen katılığı açıklamak sebebiyle (مِنْ) kullanılmıştır. Eğer (عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ) olarak söylenilirse zikri kabulden uzaklık ve kasvet kastedilir. Bu durumun benzeri (وَسَقَاهُ مِنَ الْعَيْمَةِ) cümlesinde de görülür. Anlam ona susuzluğu nedeniyle su verilmesidir. Ancak (وَسَقَاهُ مِنَ الْعَيْمَةِ) kullanımı ise susuzluğu ondan uzaklaştırma anlamına gelmektedir (ez-Zemahşerî, 1407h. s. 394).

er-Râzî ise konuyla ilgili olarak şöyle demiştir: “Eğer nefsin cevheri habis kendisi manevi şeylerle münasebetten uzak ve hayvani içgüdülere ve ahlaksızlığa meyilli ise Allah’ın zikrini duydukça katılığı büsbütün artar. Bunun delili şudur: Bir tek failin, kabiliyetlerin farklılığına bağlı olarak, birbirinden farklı fiilleri olabilir. Nitekim güneş ışınları mumu eritirken tuzu sertleştirir. Yine aynı meclisteki bir söz birinin hoşuna giderken bir diğeri hoşuna gitmeyebilir. Bunlar ise nefislerin farklılığındandır. Allah’ı zikretmek imanlı yüreklere huzur verirken şeytanî kalplere ise kasvet verir” (er-Râzî, t.y. s. 242). Râzî (عَنْ - بٌ - مِنْ) harflerini birbiri yerine kullanmaksızın açıklamaya çalışmıştır. İşte bu durumda tahriften kaçınarak metnin zahirine bağlı kalmış ve ona müdahil olmamıştır. Aynı anda metin üzerinde tasarrufta bulunup (مِنْ) harfinin (عَنْ) anlamına geldiğini söyleyerek zahiri anlamı terk edenler de Arapların bu genel kullanışlarından kopmuş değillerdir.

4. Necm Suresinin İlk Yirmi Üç Ayetindeki Hurûfu'l-Me'âniler ve Manaya Katkısı

Yukarıda farklı ayetler üzerinden âlimlerin harflere yükledikleri anlamlar çerçevesinde ne gibi görüş ayrılıklarının olduğu tespit edilmişti. Bu başlık altında ise temsil kabiliyeti yüksek olduğu düşünüldüğünden Necm Sûresi'nin ilk yirmi üç ayetindeki hurûfu'l-me'âniler ve manaya katkıları ele alınacaktır.

1. Ayet:

(وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ) “Battığı zaman yıldız and olsun ki”

Bu ayette meâni harflerinden (وَ) ve (إِذَا) yer almaktadır. (وَ) harfi, kasem için kullanılmıştır (el-Kurtubî, 1996, s. 84; Derviş, 1415h., s. 343). (إِذَا) ise zaman zarfıdır (el-Kurtubî, 1996, s. 343). en-Nahhas’a göre ise (وَالنَّجْمِ)’de bulunan (وَ) kasem vav’ıdır ve takdiri yıldızın Rabbi’dir: (وَرَبُّ النَّجْمِ) (en-Nahhâs, 1421h., s. 179). Görüldüğü üzere burada özellikle (وَ) harfinin kullanımı manayı kaseme tebdil etmiştir.

2. Ayet

(مَا صَلَّٰ صَاحِبُكُمْ وَمَا عَوَىٰ) “Arkadaşınız ne sapıtmış ne de eğri yola gitmiştir.”

Bu ayette geçen (مَا) nefiy edatıdır. Fiil ise mazidir. (وَمَا عَوَىٰ) cümlesi ise (مَا صَلَّٰ) ‘ye matuftur (مَا صَلَّٰ) ise üzerine yemin edilen unsurdur (es-Seâlibî, 1997, s. 275). Bu ayette ise (مَا) harfi farklı anlamları mündemiç olmasıyla birlikte burada cümleye olumsuzluk anlamı katmıştır.

3. Ayet

(وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ) “Kişisel arzularına göre de konuşmamaktadır.”

Bu ayette hurûfu'l-me'ânî'den (مَا) nefiy edatı olarak kullanılmıştır (es-Seâlibî, 1997, s. 322; Sâfi, 2011, s. 37; Akşit, 2017, ss. 44-52). (عَنْ) harfi cerri ise (بِ) harfi cerri ile eş manada geçmiştir (es-Seâlibî, 1997, C. 5, s. 322). Cümle, yeminin cevabı üzerine matuftur (el-Harrât, 1426h., s. 1248). Bu ayette dikkat çeken ise (عَنْ) harfi cerrinin (بِ) anlamında kullanılmış olmasıdır.

4. Ayet

(إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ) “O, kendisine indirilmiş vahiyden başka bir şey değildir.”

Burada (إِنْ) olumsuzluk bildirmektedir. Görüldüğü üzere genellikle şart edatı olarak kullanılan (إِنْ) edatı burada olumsuzluk bildirmektedir.

6. Ayet

(دُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَىٰ) “O, büyük güce sahiptir. Hemen (asıl şekline) doğruluverdi.”

Ayette geçen (ذُو) önceki ayette geçen (شَدِيدٌ) in sıfatıdır. (مِرَّةٍ) kelimesi ise muzafun ileyhtir. (فَاسْتَوَىٰ)'daki (ف) atıf harfidir. (اِسْتَوَىٰ) ise fiili mazidir (es-Seâlibî, 1997, s. 275).

Zemahşeri'ye göre (ذُو مِرَّةٍ) “Üstün akıl sahibi” anlamında olup Allah'ın Rab olarak gücü yeten, her şeyin inceden inceye hesabını yapan olduğunu belirtir. (اِسْتَوَىٰ) istiva eden Allah'tır. Çünkü istiva Allah'ın sıfatlarından. Meleğin veya kulların sıfatı değildir. (ذُو) sahiplik bildiren bir edat olarak kullanılmıştır. Burada da “O büyük güce sahiptir” manasında kullanılmıştır (ez-Zemahşerî, 1407h., s. 416).

Bir başka görüşe göre ise (دُو مِرَّةٍ) kuvvet sahibi olan melektir. (فَاسْتَوَىٰ)'daki (ف) harfi (عَلَّمَهُ) üzerine atıftır (es-Seâlibî, t.y. s. 275). (فَاسْتَوَىٰ)'da kastedilen Cibril'dir (a.s.). “Allah onu en güzel şekilde yarattı” manasını taşır (İbn Abbas, t.y., s. 561). (فَاسْتَوَىٰ) Bir başka görüşe ise “insanın yaratılış suretinde” manasını da taşıyabilir (el-Harrât, 1426 h., s. 1248).

7. Ayet

(وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَىٰ) “Ve o en yüksek ufukta idi”

Bu ayette geçen (وَ) hal vav'ı, (بِ) ise harfi cerdir. İlk ayette kase olarak kullanılan (وَ) harfinin bu ayette ise hal anlamında kullanıldığı görülmektedir.

8. Ayet

(ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّىٰ) “Sonra yaklaştı ve yere sarktı.”

Ayette geçen (ثُمَّ) “sonra” manasında kullanılmış atıf harfidir. (ف) ise atıf harfidir (et-Taberî, 2001, s. 25). Fiilin faili müstetirdir. Cümle ise kendinden öncekine matuftur (es-Seâlibî, 1997, s. 275). (ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّىٰ) Cebrail'in (a.s.) Hira mağarasında bulunan Hz.

Muhammed'e (s.a.s.) yaklaşmasıdır (es-Seâlibî, 1997, s. 323). en-Nahhâs bu ayetin tefsirinde Ferrâ'nın bu ayeti, Kamer suresindeki (اَنْشَقَّ الْقَمَرَ) ayetine benzetmesine karşı çıkar. Ferrâ'ya göre bu ayet aslında (انشق القمر واقتربت الساعة) demektir. en-Nahhâs Arap dilinde atıf harfi vav ile fe arasındaki farklılığa dikkat çeker ve bu yorumu eleştirir. Ona göre (ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى) ayeti (ثم دنا فزاد في القرب) "Sonra yaklaştı hemen akabinde daha da yaklaştı) demektir (en-Nahhâs, 1421h., s. 180).

9. Ayet

(فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى) "Derken araları iki yay aralığı hatta daha yakın oldu."

(او) atıf harfidir. (أدنى) ise (قَاب) üzerine matuftur. en-Nahhâs, ayette geçen (او) atıf harfinin, vav ya da (بِل) bel atıf harfi anlamında kullanılmadığını vurgular. Bu durumda ayetin takdiri şöyledir: (en-Nahhâs, 1421 h., s. 180).

10. Ayet

(فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ) "Allah kulu Muhammed'e vahyedeceğini vahyetti."

Ayette geçen (ف) atıf harfidir. (اوحى) fiili mazidir. (الى) harfi cerr, (عَبْدِهِ) ise mecrurdur. (ما) ismi mevsul olarak mef'ulu bihdir. (اوحى)'nın başındaki (ف) harfi (ما) manasında yani (الذي) manasındadır. Görüldüğü üzere (ما) ismi mevsul konumunda mef'ulu bihdir. Taberî ise şöyle demektedir: "Allah kulu Muhammed'e (s.a.s.) vahyedeceği şeyi vahyetti, yani namazın farz olduğunu bildirdi" (et-Taberî, 2001, s. 27).

11. Ayet

(مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى) "Onun gözünün gördüğünü gönlü yalanlamadı."

Ayette geçen (مَا كَذَّبَ)'deki (مَا) harfi nafiye, fiili de mazidir. İkinci (مَا) ismi mevsul olarak mefulun bihdir. (رَأَى) fiili mazi, faili de müstetirdir. Cümle sıladır ve irabda mahalli yoktur (es-Seâlibî, t.y. s. 275). (مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ) ayetindeki (الْفُؤَادُ) kelimesiyle kastedilenin Hz. Muhammed (s.a.s.) olduğu belirtilmektedir. Burada kasemin cevabıdır. Sonraki (مَا) ismi mevsuldür (İbn Abbas, t.y., s. 561). en-Nahhâs, ayette geçen (مَا رَأَى) cümlesinden önce fi harfi cerrinin hafzedildiğini belirtir ve ayeti şöyle takdir eder: (en-Nahhâs, 1421h., s. 180).

12. Ayet

(أَفْتُمَارُونَهُ عَلَىٰ مَا يَرَى) "Şimdi siz onun gördüğü şey hakkında münakaşa mı ediyorsunuz?"

Ayette geçen (ف) harfinin isti'naf (yeni cümleye başlama harfi) (es-Seâlibî, t.y. s. 276); atıf harfi (Sâfi, 2011, s. 42); soru hemzesi tevbihi olup azarlama maksadıyla geldiği ifade edilmiştir (Sâfi, 2011, s. 42). (تَمَارُونَ) kelimesi fiili muzari, faili ise cem-i vav-ıdır. (عَلَىٰ مَا) ise fiile mutaallıktır (es-Seâlibî, 1997, s. 276). Cümle soru cümlesi olarak isti'nafiyedir (es-Seâlibî, 1997, s. 276). en-Nahhâs, ayette geçen (عَلَى) harfi cerrinin (عن) anlamında

kullanıldığını belirtir ve bu tür bir kullanımın Arap dilinin bazı lehçelerinde bulunduğunu söyler. Örneğin Ka'b b. Rebia oğullarının lehçesinde رضي الله عليك yerine رضي الله عنك (en-Nahhâs, 1421h., s. 182).

13. Ayet

(وَلَقَدْ رَأَوْا نَزْلَةَ أُخْرَىٰ) “Andolsun ki, o, onu (Cebraill'i) bir başka inişte daha (aslî suretiyle) görmüştü.”

Ayette geçen (وَلَقَدْ)'daki (و) kasem harfidir. (ل) harfi cerridir, (قد) tahkik ise harfidir. (راي) fiili mazidir, (ه) onun mef'ulu, faili ise müstetirdir. Cümle kasemin cevabıdır (es-Seâlibî, 1997, s. 276). (و) harfinin müste'nife olduğu da belirtilmektedir. (نزلة) ise mef'ulu mutlakdır (el-Harrât, 1426h., s. 1249). Ayrıca (و) harfinin atıf olma ihtimali olduğu gibi hal olma ihtimali de bulunmaktadır (İbn Âdil, 1998, ss. 169-170).

16. Ayet

(إِذْ يُغشى السدرة ما يَغشى) “O zaman Sidre'yi kaplayan kaplamıştı.”

Ayette yer alan (إذ) zaman edatıdır. (ما) harfi ismi mevsuldur. Taberî'ye ise, Sidre'yi kaplayan şeylerin, altından kelekler olduğunu söylemiştir. Şey anlamını veren ise ismi mevsulun (ما) sıdır (et-Taberî, 2001, s. 27).

17. Ayet

(مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى) “Göz (gördüğünden) şaşmadı ve (onu) aşmadı.”

(وما)'daki (و) harfi atıf harfidir. (ما) ise nafiye (es-Seâlibî, 1997, s. 276). Önceki ayetlerde kasem ve hal olarak kullanılan (و) harfinin bu ayette atıf olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir.

18. Ayet

(لَقَدْ رَأَىٰ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَىٰ) “Andolsun, O, Rabbinin en büyük alametlerinden bir kısmını gördü.”

(ل) harfi kasemin cevabıdır. (قد) tahkik harfidir (Derviş, 1415h., s. 343). (لَقَدْ رَأَىٰ) ise takdir olunmuş kasemin cevabıdır. (مِنْ آيَاتِ) ise haldir (es-Seâlibî, 1997, s. 276).

19. Ayet

(أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ) “Gördünüz mü o Lât ve Uzzâ'yı?”

(أَفَرَأَيْتُمُ) ibaresi onların sözlerinin iptaline işarettir. (ل) ve (ل) gerekli olan zaidlerdir, putun adıdır. (ع) istifham-ı inkarî'dir (et-Taberî, 2001, s. 27). (ف) ile (و) ise atıf harfidir.

20. Ayet

(وَمَنْوَةَ النَّالِيَةِ الْاُخْرَىٰ) “Ve diğer üçüncüleri olan menatı”

(و) atif harfi olarak gelmiştir. 17. ayette olduğu gibi burada da (و) harfi atif anlamında kullanılmıştır.

21. Ayet

(الْكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنثَى) “Erkekler sizin, dişiler onun mu?”

(ء) istifhâmî inkarî harfi, (و) atif harfi, cümle ise istifham ve tahkîrîdir (İbn Adil, 1998, s. 183). Bu ayette dikkat çeken kullanım, (ء) harfinin sadece istifham anlamında değil inkâr anlamında kullanılmış olmasıdır.

22. Ayet

(تِلْكَ إِذَا قِسْمَةٌ ضِيزَى) “O takdirde bu, insafsızca bir paylaştırmadır.”

Burada (تِلْكَ) mübteda, (إِذَا) ceza harfidir, (قِسْمَةٌ) ibaresi haberdir. (ضِيزَى) ise (قِسْمَةٌ) kelimesinin sıfatıdır. Cümle isim cümlesi ve isti'nafiyedir. (تِلْكَ) Bu taksim, (قِسْمَةٌ ضِيزَى) adaletten yoksun ve hakkın dışında bir taksimdir. Kendinden önceki istifhamın açıklaması olup cezanın cevabıdır (Derviş, 1415h. s. 177).

23. Ayet

(إِنْ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَأَبَاكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ وَلَقَدْ)
“Taptığınız bu putlar, sizin ve atalarınızın uydurduğu boş isimlerden başka birşey değildir. Allah onların hak olduğu hususunda hiçbir delil indirmemiştir. Onlar ancak zanna, nefislerinin arzularına uyarlar. Oysa onlara Rablerinden şüphesiz bir hidayet rehberi gelmiştir.”

(إِنْ) Nafiye harfidir. (هِيَ) mübtedadır, (إِلَّا) harfi hasr, (أَسْمَاءٌ) isimlerin haberi, cümle isim cümlesidir. Yine (مَا) nâfiyedir, (بِهَا)'ise fiil üzerine mütealliktir. (وَلَقَدْ) kelimesindeki (و) kasem harfidir ve cerdir, (ل) vakiadır, (قَدْ) tahkik harfidir. (Derviş, 1415h. s. 277). (وَلَقَدْ) (و) harfi (وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ) daki (و) harfi (جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدَى) bu ibarenin failden hal olması caizdir. (مَا) masdariyedir. Burada kastedilen durum nefislerinin heva ve hevesi yani şeytanın bu ameli onlara süslü göstermiş olmasıdır (İbn Adil, 1998, ss. 175-177). (وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ) cümlesindeki (مَا) için ismi mevsuldur ve (ظن) üzere matuftur da denmiştir.

Sonuç

Şüphesiz, cümledeki unsurların birbirleriyle birçok ilişki meydana getirdikleri ve bu alanda sistematik bir yapıya sahip oldukları bilinmektedir. Herhangi bir hitap ve yazı esnasında anlatılmak istenen duygu ve düşüncelerin dinleyici tarafından anlaşılması çok önemlidir. Bu nedenle kelime ve cümleler arasında sebep-sonuç gibi anlamsal ilişkilerden yararlanmak gerekmektedir.

Bu çalışmada cümlenin anlamını etkileyen önemli unsurla arasında yer alan hurûfu'l-me'ânî konusu ele alınmıştır. Hurûfu'l-me'ânî'nin hangi anlamlara geldiği, kelime veya

cümlede ne gibi değişiklikler yaptığı Necm suresi özelinde ele alınmıştır. Örneğin bir “(الي)” harfinin çok çeşitli manalara geldiği diğer harflerin de aynı şekilde farklı anlamlara gelebildiği tespit edilmiştir.

Aynı zamanda bu harflerin İslami ilimlerde, fıkıh, kelim, hadis ve benzeri diğer ilimlerde taşıdıkları mana açısından son derece önemli olduğu ve ilim ehli tarafından taşıdıkları çeşitli manalar itibari ile tartışma konusu olduğu farklı ayet örnekleri ile ele alınmıştır.

Çalışmada ele alınan örneklerden anlaşıldığı gibi hurûfu'l-me'ânilerin taşıdığı manalar ve temsil ettiği vazifeler cümle içerisindeki konumuna göre belirlenmektedir. Benzer şekilde, herhangi bir edatın birçok manaya geldiği anlaşılmıştır. Örneğin (حي) edatı atıf, sebep-sonuç, istisna ve sınırlama ilişkisi gibi birbirinden farklı ilişkiler ifade etmektedir. Aynı durum diğer hurûfu'l-me'âniler için de aynıdır. Özellikle fikhî alanda bir kısım ahkâmın anlaşılmasında ve kelâm, tefsir, hadis gibi diğer ilmî alanlar da bu harflerin çok önemli etkileri bilinmektedir. Çalışmada da görüldüğü üzere, bir kısım harflerin taşıdıkları manalar ve üzerindeki görüş ayrılıkları nedeniyle fikhî, kelâmî vs. alanlar da problemlere neden olmuştur. Örneğin (حي), (الي) ve (من) edatlarının gâye manasını hangi sınırlar içerisinde kaldığı ve bu mananın nereye kadar uzandığı noktasında hem usûlcüler ve hem de fıkıhçılar farklı görüşler bildirmektedir. Âlimlerden bazıları gâyenin mugayyâya dâhil olduğu görüşündedirler. Bazıları da dâhil olmadığını belirtmektedirler.

Sonuç olarak hurûfu'l-me'ânilerin Arap dilinde önemli bir yere sahip olduğunu, cümlelerin anlamını belirlemede etkin bir unsur olduğunu ve günümüze kadar olduğu gibi başta Kur'ân olmak üzere Arapça ibarelerin anlaşılmasında hurûfu'l-me'ânilerin mutlaka dikkatlice tespit edilmesi gerektiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Abdullah b. Abbas. (t.y.) *Tenviru'l-mikbâs min tefsir-i İbni Abbâs*. Meduddin Ebu Tahir Muhammed b. Yakûb Fîruzabâdî (Derleyen). Beyrut: Daru'l Kütübi'l-İlmiyye.
- Abdullatif, M. H. (2003). *Binâü'l-cümleti'l-Arabiyye*, Kahire.
- Abdurrahim, Ahmed. (t.y.). *Mu'cemu'l-mesâil en-nahviye ve's-sarfiye el-vâride fi'l Kur'âni'l-Kerîm*. Medine: Mecmeu'l-Melik Fahd li-Tibâati'l-Mushafi'ş-Şerîf.
- Akşit, E. (2017). Arap dilinde mâ edatı ve işlevleri. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (4), 41-59.
- Atar, F. (2013). *Fıkıh usulü*. İstanbul: İFAV.
- Beydâvî. (1996). *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, Beyrût: Dâru'l-Fikr.
- Bolelli, N. (2001). *Belağat*, İstanbul: İFAV.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. (1995). *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrut.

- Bursevî, İ. H. (t.y.). *Rûhu'l-beyân*, (C. 9). Beyrut: Daru'l-Fikr.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. (1987). *es-Sihâh*. 4. Baskı, Ahmed Abdulgafûr Attâr (Thk.). Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn.
- Curcânî, A. (1983). *Kitabü't-ta'rifat*. Beyrut: Daru'l-Kitabul Arabî.
- Derviş, Muhyiddin b. Ahmed. (1415h.). *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanihi*. Humus: Dâru'l-İrşad.
- Durmuş. İ. (1997). Harf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Ebû Tâhir (2005). *el-Kâmûsu'l-muhît*. 8. Baskı. M. Nuaym el-Araksûsî (Thk.). Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- Harrât, Ahmed b. Muhammed. (1426h.). *el-Müctebâ min müşkil-i i'rabi'l-Kur'ân*. Medine.
- İbn Âdil, Ebu Hafs Ömer b. Ali (1998.), *el-Lubab fi ulûmi'l-kitab. Adil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Muavvid* (Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Fâris, Ebu Hüseyin Ahmed b. Zekeriyya. (2013). *es-Sâhibî fi fikhî'l-luğati'l-Arabiye ve meseiluha ve süneni'l-Arabi fi kelamiha*. Ömer Faruk (Thk.). Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Mearif.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâleddîn. (1414h.). *Lisânu'l-Arab*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru Sâdir.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl. (2000). *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zâm*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Ya'îş. (2001). *Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. (2006). *el-Cami'li-ahkâmil-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Murâdî, Hasan b. Kâsım (1992). *el-Cene'd-dânî fi hurûfi'l-meânî*. Muhammed Nedim Fâzıl ve Fahrüddîn Kabâve (Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Nahhâs, Ebu Cafer (1421h.). *İ'râbu'l-Kur'ân*. Muhammed Ali (Thk.). Beyrut: Daru'l-Kütübî İlmiyye.
- Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Amr Fahreddin. (t.y.). *Mefâtihu'l-gayb et-tefsiru'l-kebir*. Beyrut: Daru'l-İhyai't-Turas el-Arabi.
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahluf (1997). *el-Cevâhiru'l-hisân fi tefsiri'l-Kurân. Abdulfettah Ebu Sunneh* (Thk.). Beyrut: Daru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabi.
- Suyutî, Celaeddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. (1420h.). *el-İtkan fi ulumi'l-Kurân*. Beyrut: Daru İbn Kesir.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. (2001). *Câmiu'l-beyân 'an te'vili'l-Kur'ân*. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî (Thk.). Daru'l-Hicr.

- Sâfi, Mahmud. (2011). *el-Cedvel fi i'rabi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Dimeşk: Daru'r-Reşid.
- Sibeveyhî, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber. (1998). *el-Kitab*. 3. Baskı. Abdusselam Harun (Thk.). Kahire: Mektebetü'l-Hanci.
- Tanrıverdi, E. (2016). Hasîrîzâde Mehmed Elîf Efendi'nin Muhtârü'l-Enbâ adlı eseri. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 14(27), 221-230.
- Rummânî, Ebu'l-Hasan Alî b. İsa en-Nahvî. (1981). *Me'ânî'l-Hurûf*, Abdulfettah İsmâil Çelebi (Thk.). Cidde: Dâru's-Şurûk.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed. (1965). *Tâcu'l-arûs*. Abdusettâr Ahmed Ferrâc (Thk.). Kuveyt: Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer Ahmed Carullah (1407h.). *el Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzil*. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi.
- Zihni, M. (1888). *el-Muktedab mine'l-müntehab fî talim-i lûgati'l-Arab*, İstanbul: Marifet.